

Individualizuota kalba ir jos vertimas

Rašytojų mėginimai atskleisti kūrinio veikėjo individualumą per jo paties kalbą, kalbėjimo būdą nėra labai dažni, nes reikalauja ypatingo meistriškumo ir mokėjimo žongliruoti įvairiomis kalbos raiškos priemonėmis. Skaitytojams tokios meninės vingrybės teikia pasimėgavimą, pramogą, o vertėjams – sunkus darbas, kuriam reikia lakios vaizduotės ir nemažų kūrybinių jėgų, nes taisyklių čia kaip ir nėra.

Mintis panagrinėti individualizuotos kalbos vertimus atėjo gana netikėtai, ir pirmiausia dėl pačios temos neįprastumo ir įdomumo, o ne dėl to, kad kartotėkos jau būtų buvusios prikimštos reikiamų pavyzdžių. Taigi šio rašinio uždavinį matau ne teorizuoti ar nurodyti vertėjams kokių nors specifinių atvejų vertimo receptus, o tiesiog sudominti skaitytojus šia mūsų kalbos darbuose, regis, beveik nenagrinėjama tema. Knietai šiek tiek pasidairyti po verstinės grožinės literatūros darbus, pamėginti susisteminti rastus atvejus ir kiek kitomis nei profesionalaus vertėjo akimis pažiūrėti į tas kalbos raiškos priemones, kuriomis kuriama individualizuota kalba. Svarbu bus parodyti, ką ir kaip galima iš mūsų kalbos išgalių ištraukti įvairiems meniniams tikslams – savotiškam kalbiniam žaidimui. Tai galėtų būti paskatinimas vertėjams ir redaktoriams nuolat kaupti įvairiausių pavyzdžius ir rasti būdą (gal Lietuvos literatūros vertėjų sąjungos interneto svetainėje?) pasidalyti patirtimi su kitais.

Prieš nagrinėjant pavyzdžius, reikia atsakyti į du klausimus:

- kas yra individualizuota kalba?
- kokiais funkcijomis ji atlieka grožinėje literatūroje?

Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą Lietuvos literatūros vertėjų sąjungos 2009 m. lapkričio 25 d. surengtame seminare „Individualizuotos kalbos vertimas“.

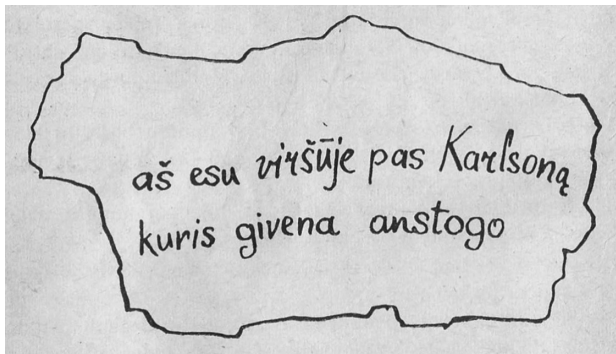
Šiais metais kalbininkė Rita Miliūnaitė apdovanota Lietuvos literatūros vertėjų sąjungos Bičiulių premija. Sveikiname laureatę!

1. Individualizuota kalba ir jos paskirtis grožiniame kūrinyje

Ypatingą veikėjų kalbėjimo būdą rašytojai gali nusakyti netiesiogine kalba, nupasakodami savais žodžiais. Bent jau lietuvių kalboje šiam reikalui esama užtektinai vaizdingų veiksmažodžių, atskleidžiančių įvairius kalbėsenos atspalvius. „Sinonimų žodyne“ (Lyberis 2002) randame: kalbėti neaiškiai, nesuprantamai – *burbėti, burzduliuoti, grebezoti, murmenti, šabaldžiuoti, šleketuoti, verveliuoti, žebelioti* ir kt.; apie mažą vaiką – *vograuti*; pro nosį, neaiškiai kalbėti storu balsu – *sniaukroti, kniaukėti, gaugnoti, maumentis, vaurinti* ir pan.

Vis dėlto daug įtaigiau, kai individualūs veikėjų bruožai atsiskleidžia tiesioginėje kalboje arba jų rašytinės kalbos imitacijoje (laiškuose, rašteliuose, dienoraščiuose). Ypač daug veikėjų kalbos individualizavimo ir tipizavimo galimybių turi dialogai (Pikčilingis 1971: 295).

Individualizuota kalba galima vadinti tokią kalbą, kuri turi išskirtinių raiškos priemonių. Išskirtinių todėl, kad jos neatitinka įprasto, visuotinai priimto kalbos vartojimo būdo, taigi dažniausiai ir įprastinių kalbos normų. Štai pavyzdys iš puikiai žinomo ir vaikų mėgstamo Astridos Lindgren kūrinio „Mažylis ir Karlsonas, kuris gyvena ant stogo“ (MK 40). Bepramokstantis rašyti Mažylis palieka tėvams tokį raštelį:

Skaitytojams – net ir vos skaityti išmokusiems vaikams – iškart į akis krinta rašybos ir skyrybos klaidos, kokių, bent daugumos, jie patys nepadarytų. Toks raštelis, rodantis dar menkokus rašto įgūdžius, atskleidžia ir kūrinio veikėjo amžių, ir jo gebėjimus, o kartu sukuria kiek komišką efektą: skaitantiems vaikams smagu, kad jie gali pastebėti tokį neraštingumą ir patys jaustis mokytesni.

Kūrinio veikėjas gali išsiskirti iš kitų ypatinga kalbėjimo maniera, įpročiu kartoti kokį žodį ar frazę. Pavyzdžiui, Golumas iš Džono Ronaldo Reuelo Tolkinio (Tolkien) knygos „Hobitas, arba Ten ir atgal“ – nedidelė slidi būtybė, gyvenanti kalnų gelmėje ir tamsybėse, prie vandens. Jo kalba apibūdinama kaip šnypštimas. Pats save jis vadina „mes, mano mieliaus-sias-s“. Tad jo monologuose ir dialoguose visur ieškoma, kaip tai pabrėžti:

– Mat kaip lengvai ats-spėjo! S-surengs-sime varž-žybas-s! Jeigu mano mieliaus-sias-s už-žmins-s, o jis-s neats-spės-s, mes-s jį s-suės-ime, mano mieliausi-sias-s. Jeigu jis-s už-žmins-s, o mes-s neats-spės-ime, padarys-sime, ko jis-s praš-šo, gerai? Mes-s parodys-sime jam kelią iš-š č-čia! (H 69)

Palyginus su originalu¹, atrodytų, kad, lietuviškai verčiant, gal su šnypštimu kiek ir persistengta, nors galbūt šitaip mėginta kompensuoti anglų kalboje individualizuotą ir šio veikėjo sintaksę (įvardžio nederinimą su veiksmažodžio forma – *we eats, we shows* – ir kt.):

“Does it guess easy? It must have a competition with us, my precious! If precious asks, and it doesn't answer, we eats it, my preciousss. If it asks us, and we doesn't answer, then we does what it wants, eh? We shows it the way out, yes!”

Šiuo atžvilgiu individualizuotos kalbos vertimas kiek primena kalambūrų vertimo (neišverčiamumo) problemą (žr. Pažūsis 2008). Vertėjo darbo sunkumą dar geriau galima įsivaizduoti, pamėginus iš lietuvių į kitas kalbas išversti visiškai individualių kalbos reiškinių, iš kurių, pavyzdžiui, kuo puikiausiai atpažįstame savo politikus: *vienžo, škias, vaizdzialis nikoks...*

Taigi pirmiausia individualizuotos kalbos ir reikia veikėjo paveikslui sukurti: savita kalba gali būti vienas iš išskirtinių veikėjo požymių. Be to, kokia nors neįprasta kalba gali padėti apibūdinti aplinkybes, į kurias veikėjas patenka (tarkim, kalba peršalęs, klieđi susirgęs ir pan.). Savita kalba padeda sukurti kūrinio nuotaiką, nuteikia skaitytoją rimtai, tragiškai ar komiškai. Tarkim, kūrinyje dramatiška įtampa, ir staiga atsiranda koks švebeldžiuojantis ar su klaikiu akcentu kalbantis veikėjas. Tai sukelia emocinės kūrinio įtampos svyravimus – o juk grožinės literatūros paskirtis ir yra veikti emocijas.

¹ Originalo pavyzdžių ieškota interneto ir kituose prieinamuose šaltiniuose.

2. Individualizuotos kalbos rūšys

Individualizuotos kalbos gali būti įvairių atvejų. Pamėginsiu juos suskirstyti pagal tai, kas lemia vienokių ar kitokių jos požymių atsiradimą.

1) **Individuālios (įgimtos arba įgytos) žmogaus (ar kitos gyvės būtybės – kalbančio kūrinio veikėjo) fizinės ir psichinės savybės:**

- fiziniai kalbos defektai (šveplavimas, greblavimas, kalbėjimas dūstant, su kąšniu, sloguojant ir pan.),
- silpni kalbos vartojimo įgūdžiai (vaikų kalba, neraštingumas),
- psichofiziologiniai kalbos sutrikimai (mikčiojimas, nerišlus, neaiškus kalbėjimas dėl sutrikusios sąmonės, ligos, neblaivumo ir pan.),
- kitos individuālios ypatybės (įprotis nuolat kartoti kokį žodį ar frazę, ypatinga kalbėjimo maniera ir pan.).

Panašiais atvejais paprastai būna pažeisti ar šiaip, kartais tik laikinai, pakitę tie žmogaus organai, nuo kurių priklauso kalbos generavimas: smegenys (jų veikla), taip pat kalbos padargai: dantys, liežuvis, gomurys (ypač minkštasis), balso stygos. Atskiras dalykas – per gyvenimą susidarę įvairūs tik vienam žmogui būdingi kalbėjimo įpročiai.

2) **Priklausymas kokiai nors socialinei, profesinei ar kitokių bendrų požymių, įgaunamų socialinėje aplinkoje, turinčiai grupei:**

- tarminė kalba,
- socialinis dialektas,
- profesinis dialektas,
- negimtoji kalba (kalbėjimas su akcentu).

Šiame straipsnyje toliau daugiausia nagrinėjama pirmosios grupės individualizuota kalba, nors kiekvienas skirstymas sunkiai išvengia tarpinių atvejų, ir kai kurias tokios kalbos apraiškas būtų galima skirti ir šen, ir ten.

Individualizuota kalba paprastai turi kokį nors racionalių pagrindą. Normos dažnai laužomos ne pakrikai, o gana sistemiškai. Tad ir verčiant individualizuotą kalbą, ir redaguojant tókius vertimus, o galų gale ir nagrinėjant toliau pateikiamus pavyzdžius, reikia neišleisti iš akių dviejų dalykų:

- ar be originalo, tik skaitytojo akimis, lengva pagauti šio kalbinio žaidimo logiką?
- ar individualizuotai kalbai perteikti pasirinktos raiškos priemonės pačios tinkamiausios, ar jos atlieka meninę funkciją ir neiškreipia rašytojo sumanymo?

2.1. Fiziniai kalbos defektai

Tariant skirtingus garsus, aktyvūs būna arba padeda garsui susidaryti jau minėti kalbos padargai. Kai jie turi įgimtų trūkumų ar kalbant atsiranda laikinų kliuvinių, garsai kartais neatpažįstamai išsikraipo arba net virsta kitais garsais. Tarkim, kalbama su kąšniu, dūstant, dantų gydytojo kėdėje ir pan. Tada pasitaiško įvairių tarimo ydų: švepluojama (neištariama garsų *š, ž, č, dž*), grebluojama (neištariama garso *r*), šnekama pro nosį ir pan. Ryškesnėmis neįprasto tarimo ypatybėmis žaidžiama kuriant rašytinius veikėjų paveikslus, tik raštu ne viską galima tapačiai atspindėti.

Grafiškai turbūt lengviausia perteikti šveplavimą. Štai epizodas iš minėto „Mažylio ir Karlsono, kuris gyvena ant stogo“. Mažylio giminaitis dėdė Julijus nakčiai palieka dirbtinius dantis stiklinėje ant stalelio, o Karšlonas juos nugvelbia žaidimų reikalams. Pabudęs nuo triukšmo dėdė Julijus kalbasi su vaikų aukle freken Bok:

– Aš manau, jog vėl atėjo pasakų būtybės, šiandakt čia jų susitikimas, – paaiškino jai dėdė Julijus.

Iš tikrųjų jis pasakė: „pašakų pūtypėš“², nes jis dabar šveplavo. „Juk jis be dantų“, – prisiminė Mažylius, bet tučtuojau tai pamiršo. (MK 290)

Dėl fizinių kliuvinių – dantų nebuvimo, slogos ir pan. – kalbos aparatas sutrinka panašiai, nesvarbu, kokia kalba būtų kalbama. Kai būna užpuolusi, užgulusi nosis, oras negali laisvai eiti per nosies ertmes. Tai ryškiai pakeičia kai kurių priebalsių, ypač vadinamųjų nosinių – *m, n* – tarimą.

Tiesa, tada puota buvo prašmatni, bet aš buvau peršalęs ir tegalėjau pasakyti: „Duošird dekoju jums!“. Na, o dabar aš galiu ištarti teisingai: nuoširdžiai dėkoju, jog atėjote į mano mažą šventę! (ŽV 16)

Originalas atrodo taip:

Thag you very buch!

Verčiant prievoksmis *nuoširdžiai* (vietoj *labai*) čia pasirinktas taikliai, nes turi nosinį garsą *n*. Įvardžio *jums* garsas *m* taip pat padeda. Kažin ar labai pagrįsta dar trumpinti tą *duoširdžiai* iki *duošird*, gal būtų užtekę:

Duoširdžiai jums dėkoju!

² Aptariami individualizuotos kalbos atvejai pavyzdžiuose paryškinti mano. – R. M.

Kadangi panašūs atvejai susiję su garsine kalbos forma, o raštas, net speciali transkripcija, negali tobulai perteikti visų skambėjimo niuansų, raštu užrašyti tokią individualizuotą kalbą tikrai būna ne taip paprasta.

2.2. Silpni kalbos vartojimo įgūdžiai

Kai kurių garsų ir sudėtingesnių žodžių nesugeba tinkamai ištarti dar tik besimokantys kalbėti vaikai. Todėl vaikų kalba grožinėje literatūroje dažniau nei kitų veikėjų pasiduoda individualizuojama. Štai epizodas:

Mergaitė ėmė šūkcioti ir rodyt piršteliu į viršų.

– **Zaizė**, – sakė ji.

Šviesos dėmelė zujo virš pirkinių vežimėlio, pakilo iki šlapios prekybos centro vėliavos, nusileido žemyn ir apsuko ratą apie vaiko galvutę.

Vaikelis norėjo ištarti: „Žvaigždė.“ (SM 35)

Vaikai prisigalvoja savų žodžių, o sunkesnius taria savitai, ir juos paprastai gali suprasti tik šeimos nariai, tad kūriniuose pateikiamas toks kontekstas, kad skaitytojui būtų įmanoma suvokti:

– Ar aš galėsiu pusryčiams gauti trupučiuką **šmakalado**?

– Kalbėk žmoniškai, Džonsai. Nebūk kaip koks kvaišius po galais.

[...]

– Išgerti šokolado, tėt. Ar galėsiu? (JŽ 187)

Jei konteksto trūksta, bent jau pats žodis vertime neturėtų būtų iškraipomas neatpažįstamai.

Grožiniuose kūriniuose atskleidžiami ir silpni veikėjų rašytinės kalbos įgūdžiai, kaip jau buvo matyti iš paties pirmojo pavyzdžio – Mažylio raštelio. Tai ne tik rašybos klaidos: bepramokstantiems rašyti vaikams ar mažaraščiams žmonėms nepaklusni ir skyryba, o sakiniai eina ištisu srautu, kaip kad būtų kalbama žodžiu. Dar vienas Mažylio raštas – laiškas mamai:

Miela mama, – pradėjo jis. – Atrodo kad musu šeimai atėjo galas Bosė ir Betana susirgo kažkokia tyna ir jos išvežė į lignonine o mane jiezuliavo nuo to nė kiek neskauda bet aš tikrai susirgsiu ta tyna o tėtis Londone ar jis dabar gyvas nežinau nors kol kas negirdėti kad jis butu sirges bet tikriausiai serga nes visi musiškiai serga aš pasilgau taves kaip tu jautėsi ar tu labai sergi ar ne labai pasikalbėti aš galiu tik su Karlsonu bet stengiosi ko mažiau kalbėtis nes tu nervinsės o tau reikia ramybės sako namu kankintoja ji neserga ir Karlsonas neserga bet ir jie netrukus susirgs

sudė mamite sveik. (MK 167)

Skaitytojams užtenka knygos konteksto susivokti, kad *tyna* Mažylis vadina skarlatiną, o *jezuluoti* reiškia *izoliuoti*. Rašymo klaidos nėra chaotiškos, dažnai jų atsiranda dėl klaidingų analogijų arba jos gali būti kitaip logiškai paaiškinamos, todėl skaitytojų taip pat nesunkiai atpažįstamos (tik korektūros klaidos yra dėl žioplumo, todėl atsitiktinės).

Tokia – dabarties terminais sakytume – privačioji rašytinė kalba, t. y. asmeniniai laišakai, rašteliai ir pan., nėra tvarkoma (redaguojama) kieno nors iš šalies, tad ir grožiniuose kūriniuose sukuria tikroviškumo, autentiškumo įspūdį. Štai XIX a. vidurio airės laiškas sūnui:

Nesakyčiau aš tau kaip mes kankinames jegut nebutum bado ir nepritekliu mates ir ne-turejes draugo nei jokio žmogaus kad tau šilinga duotu bet tiktai parpolus ant keliu švarei išpasnykavus meldžios dievui, kad tu anei taviškei tavo niekada to nematytu ir neken-tētu kaip mes dabartės kenčem. (JŽ 42)

Be rašybos ir skyrybos klaidų, čia įterpiamas ir vienas kitas ne bendrinės kalbos žodis, patvirtinantis laiško archajiškumą.

Kiek kitoks ir verčiant kur kas sudėtingesnis atvejis – Harukio Murakamio romano „Kafka pakrantėje“ veikėjo beraščio senuko, vardu Nakata, šnekėjimas³. Pirmiausia – kelios ištraukos iš Nakatos pokalbio su katinu:

– Turiu pripažinti, kad kaip žmogus jūs kalbate labai keistai, – pastebėjo katinas.

– Sutinku, visi taip sako. Tačiau Nakata tik taip moka. Stengiuosi šnekėti kaip visi, bet štai kas išeina. Suprantate, Nakata nėra labai protingas. Ne visada toks buvau, bet nuo vaikystės, kai sunkiai sirgau, likau kvailas. Nakata nemoka rašyti. Nei skaityti knygų ar laikraščių.

Nakatos tėvas [...] buvo įžymus universiteto profesorius. Jis dėstė kažką panašaus į *dailės teoriją*. Turiu du jaunesnius labai protingus brolius. Vienas yra kompanijos *skyreus vedėjes*, o kitas dirba *prekibus ir pramonės minisritėje*.

Tačiau jei parodau *invalydo pažimėjimą*, galiu važiuoti miesto autobusu.

Man pasakojo, kad miegojau ligoninės lovoje su prijungta *lašilyne*. (KP 57–61)

Pačiame romanė kursyvù išskirtų žodžių iškraipymo esmė aiški: neišsilavinusiam žmogui sunku tinkamai vartoti ne savo aplinkos žodžius, dažnai tarptautinius. Jis juos taria taip, kaip apytikriai yra kur nors nugirdęs, juolab kad nemoka skaityti. Bet ar tikrai taria? Perskaičius dialogą garsiai, iškart bus

³ Apie nenatūraliū tokioje kalboje vartojamą dauginę formą *vieneri* ir kitas šio veikėjo kalbos ypatybes mano jau šiek tiek rašyta GK 2009 nr. 5.

aišku, kad kai kurios vietos (pavyzdžiui, *skyreus vedėjes*) šiame kontekste neatlieka jokios meninės funkcijos, nes nors rašybiškai nukrypsta nuo normų, bet neskamba kaip nors išskirtinai, arba iškraipytos negyvenimiškai (*minisritėja*). Taigi vertime (palyginti jo su originalu, deja, nebuvo kaip) supainioti rašytinės ir sakytinės kalbos reiškiniai.

2.3. Psichofiziologiniai kalbos sutrikimai (mikčiojimas, nerišlus, neaiškus kalbėjimas dėl sutrikusios sąmonės, ligos, neblaivumo ir pan.)

Veikėjo kalbą trikdančių psichofiziologinių veiksnių gali būti labai įvairių – nuo paprasčiausių iki labai sudėtingų. Tarkim, turėtų būti nesunku meniškai perteikti *miegūsto*, pro miegus šnekančio žmogaus kalbą. Antai mama naktį žadina įsūnį:

Barbara švelniai pajudino Gregą už peties.

– Mielasis, kelkis.

– Mamyyyyyte, neeeee. (B 51)

Gal ir nebūtų ko labai kibti, bet originalas atrodo taip:

Barb shook Greg's shoulder gently. "Sweetie, wake up now,"
"Mommomm, noooooo."

Palyginus išryškintų frazių skambesį abiem kalbomis, matyti skirtumas: angliškai žadinamo vaiko mykimas daug tikroviškesnis. Kodėl? Bundantis žmogus paprasčiausiai dar nepajėgus aiškiai artikuliuoti garsų ir šneka pusiau uždara būrna, kitaip tariant, tingi išsižioti. Ištarti *Mommomm, nooooo* reikia kur kas mažiau pastangų nei *Mamyyyyyte, neeeee*. Lietuviškai arčiau tiesos gal būtų buvę *Mammomm, neeeee*.

Šiek tiek į miegūstą kalbėjimą panašus ir nuo alkoholio atsipalaidavusio žmogaus vapaliojimas. Daugiausia teismo medicinos tikslais nagrinėjant blai vaus ir girto žmogaus kalbėjimą nustatyta aiškių statistiškai aprašomų požymių, kuriais skiriasi vienokia ir kitokia šneka. Pavyzdžiui, dėl sutrikusios raumenų koordinacijos ir kitų mediciniškai nusakomų priežasčių keičiasi tariamų balsių kokybė, nekalbant jau apie kitus ryškesnius požymius – kalbėjimo tempo sulėtėjimą, nerišlumą, liežuvio nusprūdimus ir pan.⁴ Neblaivių personažų gro-

⁴ Tiriamiesiems tikslams Vokietijoje sukurtas specialus garso tekstynas, į kurį dedami garso įrašai, padaryti imant interviu iš tų pačių blaivios, o paskui neblaivios būklės žmonių (plačiau žr. Schiel, Heinrich ir kt. 2008).

žiniuose kūriniuose netrūksta, bet suprantama, kad raštu tiesiogine kalba perteikti tokio kalbėjimo požymius sudėtinga⁵.

Gana dažnas individualizuotos kalbos atvejis – **mikčiojimas**. Tai nevalingas atskirų garsų ar skiemenų kartojimas, kalbėjimas užsikertant. Jis gali būti ir nuolatinis, ir atsirasti dėl laikinos psichinės būsenos – susijaudinus, išgėrus ir pan. Dažniausiai užsikertama prieš dusliuosius priebalsius *p, t, k*, rečiau prieš *b, d, g* ir dar rečiau prieš balsius, taip pat prieš sunkesnius žodžius, ilgesnes priebalsių sangrūdas. Pavyzdžiui:

Šiaip ar taip, per tą nelaimingą atsitikimą plaukti išmokau greičiau, negu vaikščioti, mat savom jėgom išplaukiau į krantą, nors nuo tol šiek tiek mikčioju. Bet aš savom jėgom silpnybę paverčiau privalumu, nes stabmeldžiai krikščionys žino šitą mano klaidą, ir žydas Sinanas kartą tuo pasinaudojo, juokom krikščionių laivui sušukdamas: „**Nu-nu-nuleiskite vė-vė-vėliavą!**“. Vėliava bemat buvo nuleista ir laivas pasidavė be šūvio, – štai kokį siaubą krikščionims sukėlė baugus mikšėjimas, nes jie pamanė, jog tai aš mikčioju žydo Sinano laivagalyje. (MST 172)

Panašiai perteikiama ir iš susijaudinimo mikčiojančios moteriškės kalba:

– Todėl pradėjau žiūrėti į save tavomis akimis, Mikaeli, ir nuo tol esu nekalta kaip mergelė, – ji pradėjo mikčioti, nusuko akis ir patikino: – **Be-be-bent jau be-beveik nekalta.** (MST 224)

Jei prireikia pavaizduoti sunkiai artikuliuojamą ir vargiai suprantamą ligo-nio kalbą, skaitytojas nepaliekamas nežinioje, randama, kaip paaiškinti:

– **Kaikaisi, Py? Šilas os, nosi raisi terisą, cha?**
Bernadeta deklamuodama išvertė:
– Jis klausia, kaip tu laikaisi, Pytai. Sako, kad šiltas oras ir jam norisi žaisti tenisą. (P 494)

Perteikiant dėl įvairiausių priežasčių sutrikusį mąstymą, veikėjo kalba gali būti garsų ir žodžių, o ypač sintaksės sąjauka (beprasmiai žodžiai arba neprasmingas žodžių ar frazių kartojimas ir pan.): taip reiškiamas minčių nerišlumas, nesugebėjimas sakinių suformuluoti kaip baigtinę mintį.

Tačiau rašytojas, o paskui jį ir vertėjas net ir tokias sąjaukas gali paversti gražiai įprasminta menine kalba. Lėtai mąstančio, mintį iš minties tarsi spirale rutuliojančio nesveiko žmogaus vidinės kalbos struktūra (ir jos užrašymo bū-

⁵ Girta žmogaus kalbėjimą originalo ir vertimo pavyzdžiu iš F. S. Ficdžeraldo (Fitzgerald) romano „Didysis Getsbis“ (antrojo leidimo, 1995) iliustravo kitas minėto seminaro pranešėjas prof. Lionginas Pažūsis.

das) apie tą žmogų pasako daugiau nei kokie portretiniai jo išorės aprašymai ir skaitytoją užburia savo ritmiškumu:

Mano brolis laiko mano ranką, Mano brolis laiko mano ranką, o kitoje rankoje aš laikau kapitono Skodelio portfelį, Mano brolis laiko mano ranką, o aš turiu saugotis, kad nevilkičiau žeme kapitono Skodelio portfelio, kurį laikau kitoje rankoje, Turiu saugotis, kad kapitono Skodelio portfelis nesivilktų per supluktą tako žemę, Kapitonas Skodelis pasakė, kad būčiau atsargus ir nevilkičiau portfelio per supluktą tako žemę, Todėl akimis seku tą rudą supluktą tako žemę. Mes einame. (TI 191)

Kitame romanè dar sudėtingesnėmis kalbos raiškos priemonėmis kuriamas psichiškai ir fiziškai traumuoto žmogaus monològas – ilgas savos istorijos pasakojimas kitam veikėjui (NT 21–29). Nuo dvejų metų, kai mirė motina, vaikas buvo devynerius metus tėvo laikomas užrakintas akliname kambaryje, visiškoje tamsoje, tūnojo su niekuo nebendraudamas ir kartais mušamas. Dvylikametis per gaisrą išvaduotas atsidūrė ligoninėje ir logopedė (vėliau tapusi ir jo žmona) pramokė jį kalbėti.

Pasakodamas apie save, Pyteris, tarsi draskomas loginių prieštarų, dažnai kartoja: *Taip ir ne*. Kartoja ir kitus žodžius, nuo pirmojo asmens pereina į trečiąjį, kaip kad daro maži vaikai, kai dar mokosi kalbėti. Tik to pasikeitimo asmenimis funkcija čia kita: dabartinis Pyteris atsiriboja nuo to, kuris buvo užrakintas, tai tarsi kitas žmogus:

Ką Pyteris veikė tame kambaryje? Niekas negali pasakyti. Kai kas sako, kad nieko neveikė. O aš manau, kad Pyteris negalėjo galvoti. Ar jis mirksėjo? Ar jis sėdėjo? Ar jis smirdėjo? Cha cha cha. Atleiskit. Kartais aš toks juokingas. (NT 23)

Tame pasakojime vyrauja trumpi sakiniai, ne visi baigiami, kai kurie žodžiai skaitytojui bereikšmiai – tik garsažodžiai, o kai kurie, regis, išsigimę ir blyškiu pavidalu mėgina atkartoti tikrųjų žodžių formą ir prasmę. Tai atkuria kraupų tamsoje ir vienumoje kartu su vaiku augusios (žmogaus prigimtis!) kalbos skambesį:

Čimpu spragt trupačiuja želiunk. Taršku taršku lovaršku. Striukas triukšmas, pokštaugiau, èsmanus. Jo, jo, jo, Atleiskit. Šiuos žodžius suprantu tik aš vienas.

Vėliau ir vėliau, ir vėliau. Taip sako. Tai užtruko taip ilgai, kad Pyteris iš galvos išėjo. Taip nebus. Ne, ne, ne. Sako, kažkas mane rado. Neprisimenu. Ne, neprisimenu, kas atsitiko, kai atidarė duris ir įleido šviesą. Ne, ne, ne. Nieko apie tai negaliu pasakyti. Nebe. (NT 23)

Nuodugni (ne šio straipsnio apimties ribojama) originalo ir vertimo analizė turėtų atskleisti, ką panašiais atvejais galima išversti gana tiesiai, o ką reikia perkurti ir nulipdyti iš lietuvių kalbos molio.

Dar kitoks ir nė kiek ne mažiau įspūdingas, bet kita kryptimi – jau ne augimo, atsigavimo, o trupėjimo, nykimo link – einančios kalbos vaizdas ne grožiniame, bet pagal žanrą ir raiškos priemonės jam artimame kūrinyje – dokumentiniame nyderlandų žurnalistės ir rašytojos pasakojime apie savo tėvą, buvusį psichologijos profesorių René van Nėrą. Jam progresuoja Alzheimerio liga (viena iš daugelio demencijos, arba įgytos silpnaprotystės, apraiškų) ir kartu su ja afazija. Įvairių afazijos apraiškų atsiranda, kai pažeidžiamos galvos smegenų sritys, susijusios su kalbos generavimu; nyksta kalbos ir kalbėjimo funkcijos: kalba darosi nesklaidi, žodžiai atsiejami nuo sąvokų ir pan., keičiasi ir rašymo ranka būdas.

Sociolingvistai tiria, kaip natūraliaĩ su amžiumi kinta žmogaus kalba apskritai (plg. Eckert 1997) ir kas būdinga vyresnio amžiaus žmonių kalbai. Tačiau Alzheimerio liga žmogaus kalbą keičia ryškiai ir negailestingai⁶. Minėtoje knygoje apie Alzheimerio ligą René, išmanydamas, kas yra demencija, ir mėgindamas suvokti, kas darosi jam pačiam, vis dėlto naiviai tikisi, kad kalba „niekada neišeina iš proto“:

– Didžiausia bėda – unikalus užmaršumas. Vakare dienos įvykiai jau pradeda nykti. Tas užmaršumas tai sustiprėja, tai susilpnėja ir veikia nuotaiką. Tačiau galima kliautis tuo, kad psichikos struktūra padės išsaugoti tam tikras ribas. Taip pat ir kalbą, kuri niekada neišeina iš proto. (AL 63)

Deja, mąstymas trūkinėja, dialogai susivelia:

- O apskritai kaip tau sekasi? – klausiu.
- Ką turi omenyje sakydama „tau“?
- Tau, tau pačiam.
- Ak, man, – jis suraukia antakius. – Tai koks ten reikalas su manim, šiuo atveju – tavim?
- Klausiau, ar tau gerai sekasi, – pakartoju.
- Man ar tau?
- Ak, vadinasi, tau, – jis atsidūsta. – Tu arba aš, kas yra kas? (AL 111)

⁶ Deja, nuo panašių ligų neapsaugoti ir rašytojai. Pavyzdžiui, sudarius garsios detektyvų kūrėjos Agatos Kristi (Christie) kūrinų tekstyną ir palyginus ankstyvųjų ir vėlyvųjų kūrinų kalbą (žodyną), pagal tam tikrus kriterijus buvo nustatyta buvus ryškesnių kalbos menkėjimo pokyčių, negu įprastai ji keičiasi žmogui senstant, ir padaryta išvada, kad rašytoja gyvenimo pabaigoje kentėjo nuo demencijos (Lancashire, Hirst 2009).

Autorė rašo: „Kuo labiau pažengia demencija, tuo sunkiau komunikuoti. Durys, vedančios į atmintyje saugomą žodyną, užsikerta, ir ligonis neberanda reikiamų žodžių“ (AL 76). Iš tiesų Renė pamiršta reikalingus žodžius, juos iškraipo, jų nebeatpažįsta; sutrinka gebėjimas suprasti kitų šnekamąją kalbą:

Jo žvilgsnis sustoja ties troškinio indeliu, kurį laikau rankose.

– Ką čia turi?

– Daržovių troškinio.

– **Dar-govių tron-kinio...** ko? (AL 13)

Kalėdų pietūs patiekiami jo kambaryje. Iš pradžių sriuba. Renė apsiterlina ir dėl to apniunka.

– Taip ilgai trunka, kol iškabinu dubenėlį. Anksčiau būdavo pora grybšnių – ir sriuba *sudalgyta*.

Vis dažniau jo kalboje išnyra naujų žodžių.

– Atrodo, lyg mikčiočiau, bet iš tiesų tai kas kita. Žodžiai užstringa. Mano kalba su-triko, – aiškina jis. (AL 76)

Vis dėlto neįtikėtina – kalba tikrai stengiasi „neišeiti iš proto“: tarsi kompensuodamas pamištus žodžius, Renė kuria naujus arba mėgina sąvokas nusakyti čia pat sugalvotais keliažodžiais junginiais (knygos gale įdėtas jo sukurtų žodžių žodynėlis). Verčiant tokį tekstą, reikia galvoti, kaip panašius iškraipymus ir žodžių kūrybą perteikti kuo natūraliau, pagal lietuvišką skambesį, ir vertėjai pavyksta:

– Mes ką tik žaidėme žaidimą, anksčiau jo nežinojau, vadinasi *Stumdėlynės*.

– Turi omeny „Stumdynes“?

– Nežinau. Bet jis tikrai ne man. (AL 67)

Bet dabar sapnas ir tikrovė ima lietis, ir Renė svarsto, ar verta vargti aiškinantis, „ar *sapnovė* sutampa su tikrove. Panašu į tai, kad aš nuolat sapnuoju. Tai vargina, nes nežinau, kas įvyko iš tikrųjų.“ (AL 119)

– Jie užmauna tokį *apatiną*, kuris iš tiesų yra skirtas mažiems vaikams, – savo bėdas pasakoja Renė. – Tai žemina. (AL 181)

Renė minutėlę pagalvoja ir sako:

– Ar turi nosies *šlapsintuvą*?

Šiek tiek pasikelia ir šnirpščiasi nosį, tačiau nosinės negrąžina. (AL 185)

Kitą rytą Renė neranda sau vietos – kažin ko ieško savo kambaryje. Ką jis pametė?

– *Maisto laikymo aparatą*. Su visu turiniu, – piktaai atšauna. – Kas iš manęs jį nušvilpė?

– Deja, tėveli, čia draudžiama turėti savo kambaryje šaldytuvą. [...]

– Betgi aš gi turiu tokį *pašildantį daiktą*?
Ne, mikrobangų krosnelės taip pat nėra. (AL 155)

Abejonių nelieka – kalba sugrįžta į vaikystę:

Sugriebiu jį, bet drauge su juo nusiritu keletą pakopų. [...]
Apduję, uždusę, bet sveiki ir gyvi, atsiduriame apačioje. Renė sako:
– *Tai buvo labai pavojingas „bum“*.
Net po kelių mėnesių jis vis daro lankstą apeidamas tuos laiptus:
– Jais mes nesileisim. Ten juk *padarėme „bum“*. (AL 94)

Taigi kalbos gyvavimo ratas apsisuka ir tarsi sustoja ten pat, nuo kur pradėjo riedėti: vėl reikia iš naujo kurti žodžius, „sava kalba“ įvardyti daiktus ir reiškinius, negrabiai konstruoti paprastučius sakinius. Skirtumas tik tas, kad toliau jau nieko nebus. Ratas užsidaro. Sąmonė temsta, kol užgęsta, ir žodžių nebelieka.

3. Vertimo metodika: patirties kaupimas

Individualizuotos kalbos atvejai kiekvienas vis kitoks, netipiškas, taigi iš nagrinėtų pavyzdžių galima tik suformuluoti keletą bendresnių išvadų.

1) Individualizuota kalba paprastai turi vienokį ar kitokį racionalų pagrindą. Todėl ją verčiant pirmiausia svarbu perprasti, koks autoriaus sumanymas, kokią funkciją netipiškos kalbos raiškos priemonės atlieka kūrinyje – atspėti rašytojo kūrimas žaidimo taisyklės, o tik tada mėginti jas perkelti į lietuvių kalbos aplinką.

2) Perteikiant individualizuotą kalbą lietuvių kalbos raiškos priemonėmis, reikia atsižvelgti į tai, kad kiekviena kalba turi ne tik savitą garsų, formų ir jų vartojimo, sakinių sudarymo sistemą, bet ir savitus išėjimo už tos sistemos ribų būdus, klaidų darymo dėsninumus. Kiekviena kalba kvailioja savaip.

3) Kad ir motyvuotai laužant įprastas kalbos normas, reikia saiko, nereikia persistengti ir išsidirbinėti daugiau, negu reikalauja situacija, kad kalba nebūtų išdaryta neatpažįstamai ir gerokai daugiau, nei buvo sumanęs originalo autorius.

4) Nė kiek ne mažiau svarbu kaupti patirtį, mokytis iš kitų vertėjų, ugdytis kalbinę nuovoką. Kuo daugiau įvairesnių atvejų perprantama, tuo kūrybiškesnių vertėjo sprendimų imantis naujo kūrinio galima tikėtis.

Šiaip ar taip, nereikėtų pamiršti, kad veikėjų kūrimas kalbos priemonėmis yra savotiškas žaidimas su kalba, ir skaitytojas turi pagauti žaidimo taisyklės. Tik tada bus pasiektas autoriaus ir vertėjo tikslas, o skaitytojas pajus skaitymo malonumą.

Šaltiniai

- AL – Braam, Stella 2009: *Alzheimerio liga. Mano tėvo istorija*. Iš olandų k. vertė Aušra Gudavičiūtė. Vilnius: Tyto alba.
- B – Patterson, James; Paetro, Maxine. *Bikinis*. Iš anglų k. vertė Rima Kardelytė. Vilnius: Alma littera, 2009.
- H – Tolkien, John Ronald Reuel. *Hobitas, arba Ten ir atgal*. Iš anglų k. vertė Bronė Balčienė. Vilnius: Alma littera, 2006.
- JŽ – O'Connor, Joseph. *Jūros žvaigždė*. Iš anglų k. vertė Nijolė Regina Chijenienė. Vilnius: Mintis, 2006.
- KP – Murakami, Haruki. *Kafka pakrantėje*. Iš anglų k. vertė Ieva Stasiūnaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2007.
- MK – Lindgren, Astrida. *Mažylis ir Karlsonas, kuris gyvena ant stogo*. Iš rusų k. vertė Rūta Saukienė. Vilnius: Vaga, 1974.
- MST – Waltari, Mika. *Mikaelis, sultono tarnas*. Iš suomių k. vertė Aida Krilavičienė. Vilnius: Tyto alba, 2006.
- NT – Auster, Paul. *Niujorko trilogija*. Iš anglų k. vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Tyto alba, 2006.
- P – Updike, John. *Poros*. Iš anglų k. vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Tyto alba, 2003.
- SM – Krohn, Leena. *Svajonių mirtis*. Iš suomių k. vertė Aida Krilavičienė. Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2008.
- TI – Baricco, Alessandro. *Toji istorija*. Iš italų k. vertė Inga Tuliševskaitė. Vilnius: Alma littera, 2007.
- ŽV – Tolkien, John Ronald Reuel. *Žiedų Valdovas. I dalis. Žiedo Brolija*. Iš anglų k. vertė Andrius Tappinas. Vilnius: Alma littera, 2006.

Literatūra

- Eckert P. 1997: Age as a sociolinguistic variable. *The Handbook of Sociolinguistics*. Ed. F. Coulmas. Oxford, 151–167.
- Lancashire I., Hirst G. 2009: Vocabulary Changes in Agatha Christie's Mysteries as an Indication of Dementia: A Case Study. Presented at the 19th Annual Rotman Research Institute Conference *Cognitive Aging: Research and Practice*, 8–10 March 2009, Toronto; <http://www.cs.toronto.edu/pub/gh/Lancashire+Hirst-extabs-2009.pdf> (žiūrėta 2010-01-21).
- Lyberis A. 2002: *Sinonimų žodynas*. Antrasis pataisytas leidimas. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Pažūsis L. 2008: Kaip į lietuvių kalbą verčiami angliški kalambūrai. *Vertimo studijos*. Mokslo darbai 1. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 58–80.
- Pikčilingis J. 1971: *Lietuvių kalbos stilistika*. I d. Vilnius: Mintis.
- Schiel F., Heinrich Chr., Barfüßer S., Gilg Th. 2008: ALC – Alcohol Language Corpus. In: *Proceedings of the Sixth International Language Resources and Evaluation (LREC'08)*. Marrakesch, Marokko; http://www.phonetik.uni-muenchen.de/forschung/publikationen/LREC2008_Heinrich.pdf (žiūrėta 2010-01-23).